

УДК 159.925-043.86:376.353

РЕФЛЕКСІЯ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ

Анна Замша, Інститут спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України,
м. Київ, Україна, zamsha_anna@ukr.net

В статті розглянуто рефлексію як механізм, що забезпечує ефективність функціональності інтелектуальної діяльності як показника інтелектуального розвитку підлітків. За результатами емпіричного дослідження ($n = 113$) встановлено специфіку розвитку і функціонування рефлексії у підлітків з порушеннями слуху ($n = 76$). Виявлено низький рівень розвитку усвідомленої регуляції інтелектуальної діяльності у підлітків з порушеннями слуху. Встановлено недостатню сформованість таких параметрів розвитку рефлексії як регулятивна гнучкість та автономність, здатність до адекватного оцінювання результатів інтелектуальної діяльності, функція програмування. Констатовано взаємобумовленість розвитку рефлексії й таких показників інтелектуального розвитку підлітків як сформованість загальної обізнаності, понятійного й творчого мислення.

Ключові слова: інтелектуальний розвиток, підлітки, порушення слуху, рефлексія.

Анна Замша, Институт специальной педагогики Национальной академии педагогических наук Украины, г. Киев, Украина

Рефлексия как детерминанта интеллектуального развития подростков с нарушениями слуха

В статье рассмотрена рефлексия как механизм, обеспечивающий эффективность функциональности интеллектуальной деятельности как показателя интеллектуального развития подростков. По результатам эмпирического исследования ($n = 113$) определена специфика развития и функционирования рефлексии у подростков с нарушениями слуха ($n = 76$). По результатам диагностики установлен низкий уровень развития осознанной регуляции интеллектуальной деятельности у подростков с нарушениями слуха. Выявлена недостаточная сформированность таких параметров развития рефлексии как регулятивная гибкость и автономность, способность к адекватному оцениванию результатов интеллектуальной деятельности, функция программирования. Констатирована обусловленность развития рефлексии и таких показателей интеллектуального развития подростков как общая осведомленность и сформированность понятийного и творческого мышления.

Ключевые слова: интеллектуальное развитие, нарушения слуха, подростки, рефлексия.

Anna Zamsha, Institute of Special Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Reflection as a determinant of intellectual development of hearing impairment adolescences

The article characterizes the reflection as a mechanism that provides effectiveness of intellectual activity as an indicator of adolescents' intellectual development. It describes the results of empirical research

($n = 113$) that defines the specifics of development and functioning of reflection in adolescents with hearing impairment ($n = 76$). The results of the research reveal a low level of conscious regulation of intellectual activity in adolescents with hearing impairment. Its open a low level forming of such reflection parameters as a regulatory flexibility, regulatory self-sufficiency, ability for adequate evaluation of the results of intellectual activity and function of programming. Also, the results ascertain the significant role of social factors for reflection development. The research exposes the interdependence among reflection development and intellectual development of adolescences by such indicators as general awareness, conceptual and creative thinking formation.

Keywords: adolescence, hearing impairment, intellectual development, reflection.

Інтелектуальний розвиток як предмет дослідження сучасної психологічної науки визначається суперечливістю як при постановці його в якості самостійної проблеми, так і при констатації закономірностей, механізмів, умов та чинників, що впливають на його динаміку та характер. Це підтверджується існуванням відмінностей у теоретичних позиціях учених щодо трактування природи інтелекту, методичних особливостей проведення емпіричних досліджень, які виявляються при виборі критеріїв класифікації досліджуваних, методів і форм діагностики (тести інтелекту, експериментальні методики тощо). Особливої уваги потребує вивчення проблеми співвідношення інтелектуального розвитку, свідомості та самосвідомості, у контексті вивчення яких, особливості рефлексії підлітків з порушеннями слуху викликають значний науковий інтерес.

Рефлексія є однією з детермінант інтелектуального розвитку [1; 2; 3; 8]. І. Семенов, С. Степанов в змісті рефлексії вбачають процес звернення свідомості на власні знання, досвід, дії, результати діяльності, їх осмислення, критичний аналіз й оцінку [7].

Рефлексія як процес і механізм усвідомленої регуляції внутрішніх процесів, станів та інших продуктів психічного й свідомого відображення, що забезпечують формування функції випереджаючого відображення та здатності здійснювати моделювання, програмування, прогнозування, корекцію внутрішніх засобів регуляції та поведінки, є основним чинником регуляції поведінки та саморозвитку в підлітковому віці [5]. Не буде помилковим припущення, що рефлексія забезпечує ефективність функціональності інтелектуальної діяльності, що виявляється в таких її характеристиках як довільність, цілеспрямованість, усвідомленість та умисність. Роль рефлексії в інтелектуальній діяльності підлітків проявляється у здатності до самостійної постановки проблеми, використанні рефлексивної позиції в її аналізі, об'єктивному оцінюванні себе в якості суб'єкта здатного до пошуку альтернативних рішень. Тому рефлексія в підлітковому віці є детермінантою інтелектуального розвитку.

І. Чжен, К. English відзначають уповільнену динаміку розвитку рефлексії у слабобачущих підлітків у порівнянні з чуючими [11; 13; 14]. А. Извольська дійшла висновку, що для розвитку рефлексії таких підлітків провідними є соціальні чинники [4]. К. Meadow констатує збережену динаміку розвитку рефлексії у підлітків із порушеннями слуху з родин глухих батьків та її обумовленість характером родинного виховання [13; 14]. Поряд з цим у сурдопсихології й досі відсутній комплексний опис специфіки розвитку і функціонування рефлексії у підлітків із порушеннями слуху.

Теоретичний аналіз проблеми інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху переконливо доводить своєчасність та актуальність вивчення особливостей розвитку та функціонування рефлексії як детермінанти інтелектуального розвит-

ку в підлітковому віці. Відтак, метою статті є встановлення специфіки рефлексії у підлітків із порушеннями слуху.

Методика дослідження. Критеріями для диференціації вибірки досліджуваних було обрано: *віковий*, відповідно до якого вибірку становили 113 підлітків віком від 12 до 15 років; *сенсорний*, відповідно до якого із загальної вибірки підлітки зі збереженим слухом становили $n = 37$, підлітки з порушеннями слуху $n = 76$ з яких: підлітки зі зниженим слухом $n = 38$ й глухі підлітки $n = 38$; *соціокультурний*, підлітки з порушеннями слуху з родин нечуючих батьків $n = 31$ та підлітки з порушеннями слуху з родин чуючих батьків $n = 45$.

Методами діагностики були: тест структури інтелекту Р. Амтхауера (модифікація Л. Ясюкової), тест «Інтелектуальний потенціал» (Л. Вассерман, Т. Череднікова, О. Щелкова, Е. Малкова), тест творчого мислення Е. Торренса (графічна форма), методика «Стиль саморегуляції поведінки» (В. Моросанова, В. Боргоєдова) [6; 9; 10; 12]. Математично-статистичний аналіз результатів діагностики здійснювався за Φ^* -критерієм кутового перетворення Фішера та методом рангової кореляції Ч. Спірмена.

Результати дослідження. Емпіричне дослідження проблеми рефлексії як детермінанти інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху переконливо доводить існування взаємозв'язку між показниками розвитку інтелекту та сформованості свідомості й самосвідомості у цих підлітків.

За результатами діагностики встановлено, що підліткам із порушеннями слуху притаманні відмінності інтелектуального розвитку порівняно з чуючими однолітками за показниками:

- загальної обізнаності;
- значущості сенсорного чинника;
- формування понятійного мислення;
- значущості соціальних чинників;
- формування творчого мислення;
- домінантності невербального інтелекту.

Підтвердженням цьому є використання порівняльного аналізу при інтерпретації отриманих результатів. Так, у підлітків із порушеннями слуху, які досліджувалися, виявлено значущість сенсорного чинника у формуванні загальної обізнаності. На це вказують порівняння результатів дослідження інтелектуального розвитку глухих підлітків та підлітків із порушеннями слуху. Глухі підлітки мають нижчий рівень загальної обізнаності у порівнянні з підлітками зі зниженим слухом ($p \leq 0,01$). Рівень загальної обізнаності у цих підлітків обумовлюється мірою доступності для них різномірної інформації, що забезпечується функціональністю різних видів сприймання. Слабкочуючі підлітки мають залишки слуху, а тому вони здатні сприймати інформацію подану усно за використанням слухового і слухо-зорового сприймання. Глухі підлітки можуть сприймати усне мовлення лише на зоровій основі, що впливає на якість і точність сприймання інформації. Будучи одним із провідних чинників формування рівня загальної обізнаності, читання є засобом опосередкованого отримання інформації. Здебільшого, навчання читанню зорієнтоване переважно на слабкочуючих й меншою мірою враховує специфіку мовного і мовленнєвого розвитку саме глухих дітей. Відтак глухі підлітки порівняно рідше використовують його в якості засобу отримання інформації. Як результат, змістовий показник інтелектуального розвитку в підлітковому віці при наявності порушення слуху обумовлюється сенсорним критерієм.

За результатами дослідження встановлено специфіку інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху за операційним показником. Виявлено низький рі-

вень сформованості понятійного мислення у цих підлітків порівняно з чуучими. Глухі підлітки характеризуються нижчим рівнем сформованості понятійного мислення за показниками інтуїтивно-понятійного мислення ($p \leq 0,01$) та понятійної категоризації ($p \leq 0,05$) порівняно зі слабкочуючими однолітками. Це зумовлено використанням залишків слуху та здатністю опановувати словесною мовою в природних умовах. Разом з цим, встановлено значущість соціальних чинників у розвитку понятійного мислення. Так, виявлено, що низькі показники інтуїтивно-понятійного ($p \leq 0,01$), понятійно-логічного ($p \leq 0,05$), абстрактного мислення ($p \leq 0,05$) та понятійної категоризації ($p \leq 0,01$) позитивно корелюють з показниками соціокультурного критерію, а саме, з типом родини походження.

Також встановлено особливості формування творчого мислення, що характеризується стереотипністю, ригідністю та недостатньою деталізацією об'єктів творчого мислення під час їх створення. Виявлено, що підлітки з порушеннями слуху з родин нечуючих характеризуються порівняно вищим рівнем розвитку творчого мислення проти однолітків з родин чуучих (оригінальність при $p \leq 0,01$, розробленість при $p \leq 0,05$), що також указує на домінантність соціальних чинників у його розвитку. Водночас майже всім групам підлітків із порушеннями слуху, крім нечуючих із родин нечуючих, притаманна ригідність мислення (при $p \leq 0,01$). Низький рівень розвитку більшості компонентів творчого мислення у підлітків з порушеннями слуху характеризується: схильністю до типових, стереотипних й очевидних способів розв'язання проблем; неготовністю сприймати, створювати й реалізовувати нові ідеї та способи розв'язання задач; ригідністю у використанні нетрадиційних способів маніпулювання предметами.

Встановлено специфіку інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху за структурним показником, що полягає у домінуванні невербальної підструктури інтелекту над вербальною у віці 12 – 15 років. Водночас, у чуучих підлітків відбувається поступове зростання ролі вербальної підструктури в загальній структурі інтелекту в межах цього вікового етапу.

В якості критеріїв оцінки стану сформованості рефлексії цих підлітків було обрано показники шкал методики «Стиль саморегуляції поведінки» (В. Моросанова, В. Боргоєдова) (табл.). Діагностика виявила відмінності у розвитку та функціонуванні рефлексії підлітків із порушеннями слуху порівняно з чуучими однолітками, зокрема низькі показники сформованості у них:

- функції програмування;
- здатності до оцінки результатів;
- регулятивної гнучкості;
- регуляторної автономності;
- загального рівня розвитку усвідомленої регуляції активності.

Низький рівень сформованості функції програмування, виявлений у підлітків із порушеннями слуху, виражається у несформованості у них здатності до свідомого продумування послідовності власних дій, до прогнозування можливих труднощів їх реалізації, а тому і упередження виникнення таких труднощів. Як наслідок, ці підлітки схильні діяти імпульсивно, а не продумувати власні дії завчасно.

Несформованість здатності до оцінювання результатів у підлітків з порушеннями слуху характеризується схильністю до некритичного ставлення до себе, некритичним оцінюванням результатів своїх дій та поведінки. Унаслідок чого підлітки не помічають власних помилок, допущених під час розв'язання проблеми, а тому не здатні адекватно скоригувати свої дії.

Таблиця

**Порівняльний аналіз показників рефлексії в підлітковому віці
(з урахуванням сенсорного та соціального критеріїв)**

Шкали	Рівень	Досліджувані у %					φ* критерій Фішера					
		ЕГ1	ЕГ2	ЕГ3	ЕГ4	ЕГ5	ЕГ1 & ЕГ2	ЕГ1 & ЕГ3	ЕГ2 & ЕГ3	ЕГ4 & ЕГ3	ЕГ5 & ЕГ3	ЕГ4 & ЕГ5
Планування	Н	39,47	34,21	27,03	25,81	44,44						**
	С	52,63	52,63	62,16	58,06	48,89						
	В	7,89	13,16	10,81	16,13	6,67						
Моделювання	Н	31,58	31,58	21,62	22,58	37,78					**	
	С	57,89	60,53	62,16	64,52	55,56						
	В	10,53	7,89	16,22	12,90	6,67						
Програмування	Н	76,32	73,68	48,65	61,29	84,44		*	**		*	**
	С	21,05	23,68	43,24	35,48	13,33		**	**		*	**
	В	2,63	2,63	8,11	3,23	2,22						
Оцінка результатів	Н	52,63	42,11	21,62	45,16	48,89		*	**	**	*	
	С	47,37	44,74	59,46	48,39	44,44						
	В	0,00	13,16	18,92	6,45	6,67	*	*				
Гнучкість	Н	68,42	73,68	35,14	58,06	80,00		*	*	**		**
	С	31,58	26,32	54,05	41,94	20,00		**	*		*	**
	В	0,00	0,00	10,81	0,00	0,00		*	*	*	*	
Самостійність	Н	71,05	68,42	27,03	54,84	80,00		*	*	**	*	*
	С	23,68	28,95	62,16	41,94	15,56		*	*	**	*	*
	В	5,26	2,63	10,81	3,23	4,44						
Відповідальність	Н	57,89	57,89	21,62	48,39	64,44		*	*	*	*	
	С	39,47	34,21	62,16	48,39	28,89		**	*		*	**
	В	2,63	7,89	16,22	3,23	6,67		**		**		

Н – низький рівень; С – середній рівень; В – високий рівень;

ЕГ1 – підлітки зі зниженим слухом; ЕГ2 – глухі підлітки; ЕГ3 – чуючі підлітки; ЕГ4 – підлітки з порушеннями слуху з родин нечуючих; ЕГ5 – підлітки з порушеннями слуху з родин чуючих

** відмінності значущі при $p \leq 0,01$; ** відмінності значущі при $p \leq 0,05$.*

Виявлено, що підліткам із порушеннями слуху притаманний низький рівень усвідомленої саморегуляції довольної активності, регулятивної гнучкості та автономності. Усвідомленість інтелектуальної діяльності цих підлітків, що визначається шляхом дослідження рефлексії як механізму інтелектуального розвитку підлітків характеризується: залежністю від оцінок та дій оточуючих; схильністю розв'язувати проблеми з використанням способів і стереотипів, що запропоновані іншими людьми; низькою усвідомленістю власних дій; труднощами орієнтування в нових обставинах та умовах здійснення діяльності; несформованістю умінь свідомо створювати програму дій та гнучко її модифікувати з урахуванням значущих умов її реалізації.

За результатами дослідження встановлено значущість соціокультурного критерію у розвитку таких механізмів рефлексії як планування, програмування, регулятивна гнучкість й автономність.

Встановлено, наявність статистично достовірних кореляційних зв'язків між показниками рефлексії та інтелектуального розвитку підлітків, зокрема між: оцінкою результатів інтелектуальної діяльності та загальною обізнаністю (ЕГ1, ЕГ2, ЕГ3, ЕГ4, ЕГ5 при $p \leq 0,05$); програмуванням й абстрактним (ЕГ1 при $p \leq 0,01$; ЕГ2, ЕГ3, ЕГ4, ЕГ5 при $p \leq 0,05$) та понятійно-логічним мисленням (ЕГ1, ЕГ2, ЕГ3, ЕГ4, ЕГ5 при $p \leq 0,05$); регулятивної автономією й оригінальністю творчого мислення (ЕГ1, ЕГ2, ЕГ3, ЕГ4, ЕГ5 при $p \leq 0,05$) та деталізацією об'єктів, що створюються мисленням (ЕГ1, ЕГ2, ЕГ3, ЕГ4, ЕГ5 при $p \leq 0,05$); регулятивною гнучкістю та гнучкістю мислення (ЕГ1, ЕГ2, ЕГ3, ЕГ4, ЕГ5 при $p \leq 0,01$); рівнем розвитку усвідомленої регуляції й понятійно-логічним мисленням (ЕГ1, ЕГ2, ЕГ3, ЕГ4, ЕГ5 при $p \leq 0,05$).

Виявлені значущі кореляційні зв'язки між показниками інтелектуального розвитку і його усвідомленістю вказують на існування зв'язку між сформованістю механізмів інтелектуальної діяльності (загальна обізнаність, понятійне та творче мислення) та механізмів рефлексії (функція програмування, оцінювання результатів, регулятивна гнучкість та автономність).

Отже, встановлено, що підліткам із порушеннями слуху притаманна недостатня сформованість таких механізмів рефлексії як функція програмування й здатності до оцінювання результатів, регулятивної гнучкості й автономності, що обумовлює низьку усвідомлюваність ними власної інтелектуальної діяльності, а тому знижує її ефективність. Результати дослідження дають підстави констатувати, що ці механізми забезпечують свідому регуляцію інтелектуальної діяльності в межах підліткового віку, а їх формування якщо є порушення слуху потребує спеціального й цілеспрямованого психологічного втручання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Замша А. В. Особливості інтелектуального потенціалу підлітків із порушеннями слуху / А. В. Замша // Особлива дитина : навчання і виховання. – № 2. – 2014. – С. 83 – 90.
2. Замша А. В. Особливості регуляційного компоненту інтелектуального потенціалу підлітків з порушеннями слуху / А. В. Замша // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Серія : Психологія. – 2014. – Том.19, Вип. 2(32). – С. 129–140.
3. Замша А. В. Роль мотивації в формуванні інтелектуального потенціалу підлітків із порушеннями слуху / А. В. Замша // Особлива дитина : навчання і виховання. – 2014. – № 3. – С. 69 – 76.
4. Извольская А. А. Развитие самовосприятия детей с нарушениями слуха в разных условиях школьного образования / А. А. Извольская // Психологическая наука и образование. – 2010. – № 2. – С. 91 – 98.
5. Макаруч Н. О. Особистісна саморегуляція підлітків з порушеннями розумового розвитку : Монографія / Н. О. Макаруч. – Київ : Фенікс, 2014. – 448 с.
6. Моросанова В. И., Боргоедова В. С. Диагностика саморегуляции поведения учащихся / В. И. Моросанова, В. С. Боргоедова // Школьные технологии. – 2012. – № 4. – С. 150 – 160.
7. Степанов И. Ю., Семенов И. Н. Психология рефлексии : проблемы и исследования / И. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31 – 40.
8. Смутьсон М. Л. Психология развития интеллекту : Монографія / М. Л. Смутьсон. – К. : Нора-Друк, 2003. – 298 с.

9. Тестовая методика для определения интеллектуального потенциала у детей и подростков : стандартизация и практическая апробация : Пособие для врачей и медицинских психологов / Вассерман Л. И., Чередникова Т.В., Щелкова О. Ю. и др. – СПб. : НДПИ им. В. М. Бехтерева, 2008. – 31 с.
10. Туник Е. Е. Диагностика креативности. Тест Е. Торренса : Методическое руководство / Е. Е. Туник. – СПб. : ИМАТОН, 1998. – 170 с.
11. Чжэн И. Н. Подросток с нарушениями слуха : образ “Я” и социальные взаимодействия / И. Н. Чжэн // Вестник КРСУ. – 2009. – Том 9, № 12. – С. 167 – 171.
12. Ясюкова Л. А. Тест структуры интеллекта Р. Амтхауэра : Методическое руководство / Л. А. Ясюкова. – СПб. : ИМАТОН, 2002. – 80 с.
13. Moores D. F. (2001). Educating the Deaf : psychology, principles, and practices. Boston : Houghton Mifflin Company.
14. Myklebust H. R. (1964). The psychology of deafness : Sensory deprivation, learning, and adjustment. New York, NY : Grune & Stratton, Inc.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Zamsha A. V. (2014). Features of intellectual potential of adolescents with hearing impairment. Exceptional Child : Teaching and Upbringing, 2(70), 83 – 90. (In Ukrainian).
2. Zamsha A. V. (2014). Peculiarities of regulating component of hearing impairments adolescents' intellectual potential. Odesa National University Herald, Series : Psychology, Vol. 19, Issue 2(32), 129 – 140.
3. Zamsha A. V. (2014). The motivation role in intellectual potential forming of hearing impairment adolescence. Exceptional Child : Teaching and Upbringing, 3(71), 69 – 76. (In Ukrainian).
4. Izvol'skaya A. A. (2010). The Development of Self-Perception in Children with Hearing Impairments in Different Schooling Settings. Psychological science and education, 2, 91–98. (In Russian).
5. Makarchuk N.O. (2014). Personal self-regulation of adolescents with intellectual disabilities. Kyiv : Feniks. (In Ukrainian).
6. Morosanov V. I., Borgoedova V. S. (2012). Diagnostika samoreguljacii povedenija uchashhihsja. Shkol'nye tehnologii, 4, 150 – 160. (In Russian).
7. Stepanov I. Ju., Semenov I. N. (1985). Psychology of reflection : problems and researches. Voprosy psikhologii, 3, 31 – 40.
8. Smulson M. L. (2003). Psykholohiia rozvytku intelektu. Kyiv : Nora-Druk. (In Ukrainian).
9. Vasserman L. I., Cherednikova T. V., Shhelkova O. J., Malkova E. E., Anan'eva E. I. (2008). Testovaja metodika dlja opredelenija intellektual'nogo potenciala u detej i podrostkov : standartizacija i prakticheskaja aprobacija : Posobie dlja vrachej i medicinskih psihologov. St. Petersburg : NDPI im. V. M. Behtereva. (In Russian).
10. Tunik E. E. (1998). Diagnostika kreativnosti. Test E. Torrensa : Metodicheskoe rukovodstvo. St. Petersburg : IMATON. (In Russian).
11. Chzhjen I. N. (2009). Podrostok s narushenijami sluha : obraz «Ja» i social'nye vzaimodejstvija. Vestnik KRSU, Issue 9, Vol. 12, 167 – 171. (In Russian).
12. Jasjukova L. A. (2002). Test struktury intellekta R. Amthaujera : Metodicheskoe rukovodstvo. St. Petersburg : IMATON. (In Russian).
13. Moores, D. F. (2001). Educating the Deaf : psychology, principles, and practices. Boston : Houghton Mifflin Company.
14. Myklebust H. R. (1964). The psychology of deafness : Sensory deprivation, learning, and adjustment. New York, NY : Grune & Stratton, Inc.